

नेपाली संस्कृतिको ऐतिहासिक आधार

—सूर्यविक्रम ज्ञवाली

जुन भूमिमा वर्तमान समयमा नेपालको अधिराज्य स्थित छ त्यसबाट तराईको अंश फिकी दिए त्यसको बांकी ठूलो भाग पर्वतमय भूमिको रहन्छ। यो पर्वतमय भूमि भागमा पुग नपुग दुई हजार वर्ष अघिदेखि नेपालको इतिहास निर्माण भै रहेछ। यो निर्माणमा तराईको पनि ठूलो भाग छ। यसै कारणले वर्तमान नेपाल अधिराज्यका विविध भागमा बस्ने मानिसहरू आफूलाई पूर्ण रूपले नेपाली ठान्छन् औ नेपाली गौरव तथा संस्कृतिको रक्षाका निम्ति उनीहरू सधैं तत्पर छन्। तराई, पहाड तथा काठमाण्डूको खाल्डो, यी तीन क्षेत्रका सांस्कृतिक आदान प्रदानद्वारा नै नेपाली जाति तथा संस्कृतिको निर्माण भएको हुनाले वर्तमान समयमा नेपाली जाति पहाडको मेलपोस औ मदेशको बल्खा दुवै लाउने भएको छ।

प्राचीन कालमा, काठमाण्डूका उपत्यकाको पूर्वीय भागमा विशेष सांस्कृतिक, सामाजिक वा राजनीतिक विकास भएका कुराको विशेष प्रमाण पाउन बांकी न छ। आधुनिक सभ्यता तथा संस्कृतिको पूर्वमा धेरै पछि विकास भएको हो कि भन्ने अनुमान हुन्छ।

इसवी सभ्यत् आरम्भ हुनु भन्दा पाँच छ सय वर्ष अघि नेपालका दक्षिणको भूमि भाग जसलाई हामी तराई भन्छौं त्यसको उत्तर भारतका सांस्कृतिक जीवनमा बडो महत्त्वपूर्ण स्थान थियो। तिन ताक मगध, कोशल, कौशांबी तथा उज्जयिनी चार राज्य प्रसिद्ध थिए।

कोशलका दक्षिण-पूर्वमा लिच्छवी, शाक्य आदि गणतान्त्रिक राज्य थिए। शाक्यहरूका राज्यको उत्तर सीमा पहाड थियो तथा यिनीहरूका प्रमुख स्थान हाम्रै तराईमा पर्छन्।

रहुदा बस्दा मगध बलियो हुँदै आयो औ मगधका राजा अजातशत्रुले कोशल जित्ने त्यसलाई आफ्नो राज्यमा सम्मिलित गराए। गणतान्त्रिक जाति लिच्छवी तथा शाक्यहरूका राज्य पनि यिनीद्वारा विजित भै मगधमा सम्मिलित गरिए। मगध राज्यको विस्तार बढाई दक्षिणमा गंगाको तटवर्ती पाटलिपुत्रलाई यिनले आफ्नो राजधानी तुल्याए।

वहाँ पछि मगधमा मौर्य जातिको राज्य कायम भयो। मौर्यहरू पनि लिच्छवी तथा शाक्य भै हाम्रै नेपालका पहाडी जातिका मानिस हुन् भन्ने अनुमान छ।

मौर्यहरूको समयभन्दा दुई शताब्दी अघि शाक्य वंशमा भगवान् बुद्धको जन्म भएको थियो। नेपालका ऐतिहासमा ता काठमाण्डूमा स्वयं बुद्ध आएको कुरा छ। उनी स्वयं नआएका भए तापनि उनका शिक्षाको प्रतिध्वनि ता काठमाण्डूमा अवश्य पुग्यो होला भन्ने अनुमान छ।

कौटिल्यको अर्थशास्त्रमा राज्यकोषमा संग्रह गरिने योग्य वस्तुको सूची छ। भारतका विविध भागमा पाइने बहुमूल्य पदार्थहरूको गणना पनि त्यो सूचीमा गरिएको छ। त्यसमा नेपालका राडी, पाखी इत्यादि अल्प मूल्य भएका कुरा संग्रहणीय वस्तु भएको हुनाले नेपाल त्यो बेला विशेष उन्नत अवस्थामा नभएका कुराको अनुमान हुन्छ। नागरिक जीवन तथा त्योसंग सम्बन्ध राख्ने आर्थिक अभ्युदय त्यो समयमा नेपालमा नभएको कुरा बुझिन्छ।

लिच्छवीहरूको एउटा हांगो नेपाल आई यहाँ आफ्नो शासन कायम गरी बसेको कुरो नेपालका इतिहासबाट चाल पाइएको छ। यी लिच्छवीहरूले

नेपालमा कहिले शासन स्थापित गरे सो निश्चित रूपले थाहा नगर्इएको भए तापनि इस्वी सम्बत्का आरम्भिक चार शताब्दी सम्म यिनीहरूले नेपालमा आफ्नो शासन स्थापित गर्नु सम्भव छ ।

लिच्छवीहरूका शासनकालमा नेपालमा दुईवटा अत्यन्त महत्व पूर्ण घटना भए जसले गर्दा नेपाली संस्कृतिको जग बसालियो औ त्यो सुदृढ भयो ।

प्रथम ता, बौद्ध, वैष्णव, शैव आदि धर्महरूलाई लिच्छवीहरूको संरक्षण प्राप्त भयो । यसले गर्दा संस्कृत भाषाको अध्ययन गर्ने चलन यहाँ चलयो तथा जुन संस्कृतको संस्कृत भाषासित सम्बन्ध छ त्यसको यहाँ प्रवेश तथा उन्नति भयो र दोस्रो, लिच्छवीहरूका शासनकालमा केवल खेतीमा निर्भर गरेको नेपाल, भोट तथा चीनसित व्यापार गर्ने भयो । यसले गर्दा नेपालको आर्थिक स्थितिमा ठूलो समृद्धि उत्पन्न भयो । यसैको परिणाम स्वरूप नेपालले कलाहरूका क्षेत्रमा ठूलो उन्नति गर्‍यो । यो उन्नतिको वारीस आज हामी सबै भएका छौं ।

नेपालमा दुई हजार वर्ष वा केही अधि वा पछि आरम्भ भएको उपर्युक्त सांस्कृतिक क्रियाले काठमाण्डूलाई हाम्रो अधिराज्यका अरू पहाडी भागसित पृथक् तुल्याउने थियो तर सौभाग्यवश पश्चिम पहाडमा पनि यही सांस्कृतिक क्रिया प्राचीन कालदेखि नै आरम्भ भएका कुराको प्रमाण पाउन लागेका छौं । यो अत्यन्त रोचक तथा गम्भीर विषय सम्बन्धी प्राप्त प्रमाणहरूको तल केही आलोचना गरिन्छ ।

नेपालका पश्चिममा पहिले सप्तगण्डकी प्रदेश पर्छ । वहाँपछि कर्णाली प्रदेश पर्छ । कर्णाली प्रदेशमा डोटी तथा जुम्ला नामक दुई इलाका छन् । डोटी भारतको प्राचीन क्षेत्र कुमाउँसित जोरिएको छ तथा जुम्लाको मानसरोवरका अञ्चलसित सम्बन्ध छ ।

यो प्रदेशको दुल्लु नामक स्थानमा मल्ल वंशका पृथ्वी मल्ल नामक एक जना राजाको उनको वंशावली भएको १३५७ ई. को एउटा स्तम्भलेख पाइएको छ । पृथ्वी मल्लको स्तम्भलेख बाहेक उनका वंशका अरू मल्ल राजाहरूका पनि ताम्र, शिलालेख इत्यादि पाइएका छन् । यिनका अध्ययनबाट सुदूर पश्चिमतिर नेपाली

संस्कृतिको कसरी विकास भएको रहेछ त्यसको हामीलाई केही ज्ञान हुन्छ ।

पृथ्वी मल्लले दुल्लुका स्तम्भ लेखमा आफ्नो जो वंशावली अंकित गराएका छन् त्यसमा उनी भन्दा अधि हुने ३९ राजाहरूको नाम प्राप्त भएको छ, सम्भवतः एक दुई नाम अझ प्राप्त हुनु बाँकी छ । यिनको दसौं पुर्खा अशोकचल्लको १२७० ई. को एउटा लेख पाइएको छ । अशोकचल्लका ज्ञात २७ पुर्खाको राज्यकाल प्रत्येकको सरदर २० वर्षको राज्यकाल माने ५४० वर्ष हुन्छ । १२७० ई. बाट ५४० वर्ष घटाएपछि हामी ७३० ई. नेर पुग्छौं । यताबाट अष्टम शताब्दीका मध्य भागमा कर्णालीका प्रदेशमा यो वंशको शासन आरम्भ भएका कुराको अनुमान हुन्छ ।

उत्तर भारतका प्रतापी राजा हर्षवर्धनको मृत्यु ६४७ ई. मा भएको हो । उनको मृत्यु पछि उत्तर भारतमा जुन एउटा शक्तिशाली वृद्ध राज्य स्थापित गर्ने उनी समर्थ भएका थिए त्यो खण्डित भै अनेक साना साना राज्यमा विभक्त भयो । हर्षको मृत्यु भएको सय वर्ष पनि नपुग्दै कर्णालीका प्रदेशमा स्वतन्त्र राज्य कायम भएको कुरा यताबाट बुझिन्छ । यो कुरालाई अर्का शब्दमा भन्नु भने संस्कृत भाषासित सम्बन्ध राख्ने धर्म तथा संस्कृतिको कर्णालीको प्रदेशमा अष्टम शताब्दीमा प्रवेश भएका कुराको अनुमान हुन्छ । काठमाण्डूका शिलालेखहरूका अध्ययनबाट पनि सप्तम तथा अष्टम शताब्दी लिच्छवीहरूको गौरवकाल भएका कुराको अनुमान हुन्छ ।

यसरी पूर्वमा काठमाण्डू तथा पश्चिममा कर्णाली प्रदेश दुवैमा बौद्ध धर्म तथा संस्कृत भाषाका प्रवेश द्वारा समान प्रकारको सांस्कृतिक परिणाम विकसित हुन थाले । पश्चिममा विविध मतमातान्तरको परिणाम विकसित हुन थाले । पश्चिममा विकसित मतमातान्तरको संघर्ष उति न भएका कुराको अनुमान हुन्छ । वहाँ पहिले बौद्ध धर्म, वहाँ पछि त्यो धर्मसित मेल राख्ने हिन्दू धर्म तथा अन्त्यमा हिन्दू धर्मको संस्थापन भएको कुरा बुझिन्छ ।

समुद्रगुप्तको चतुर्थ शताब्दीको इलाहबादको स्तम्भलेखमा उनको करद सामन्त राज्य हुन स्वीकार गर्ने पाँच राज्य मध्ये कर्तपुर अर्थात् वर्तमान कुमाउँ

तथा नेपालको उल्लेख छ। कर्णालीको प्रदेश तथा सप्तगण्डकी प्रदेशमा चतुर्थ शताब्दीमा केन्द्रीय शासनको अभाव भएको तथा यो अञ्चलमा भ्रम्यता तथा संस्कृतिको पनि निकै पछि प्रसार भएको बुझिन्छ।

अष्टम शताब्दी देखि कर्णालीका प्रदेशमा संस्कृत भाषालाई धार्मिक भाषा मान्ने संस्कृति यहाँ प्रवेश भएका कुराको माथि उल्लेख भै सकेको छ। मल्लहरूको जुन राज्य यो प्रदेशमा स्थापित भयो त्यो कालान्तरमा बढी शक्तिशाली भयो। माथि उल्लेख गरिएका अशोक चल्लका पिता क्राचल्लले १२२३ ई. मा कुमाउ विजय गरी वहाँ आफ्नो राज्य स्थापित गरेको कुरा प्रमाणित छ। सम्भवतः यी मल्लहरूको राज्य डोटी तथा जुमला देखि परतिर पर्ने मानसरोवरको अञ्चलमा पनि थियो तथा यिनीहरूबाट त्यो अञ्चलमा बौद्ध धर्मका प्रसारमा सहायता पनि भएको थियो। पश्चिम तराईमा यिनीहरूको नै राज्य थियो तथा कैलाली अञ्चलपुरको मलवारा "मल्लवार" उनीहरूका राज्यमा पर्ने ठोका जस्तै थियो।

काठमाण्डूमा शासन गर्ने लिच्छवीहरूले आफूलाई चार भञ्ज्यांग भित्र सीमित नराखी त्यो बाहिर पनिहरू पूर्व तथा पश्चिम दुवैतिर बढ्न लागेका कुराका अनेक प्रमाण उपलब्ध छन्। गोर्खामा समेत उनीहरूको एउटा नष्टप्रायः शिलालेख भेटिएको छ। यताबाट अष्टम शताब्दीमा लिच्छवीहरूले आफ्नो प्रसार द्वारा संस्कृति पूर्व तथा पश्चिम दुवैतिर फिजाउन लागेको कुरा चाल पाइन्छ। तर लिच्छवीहरूको शक्ति वस तथा अरु स्थानीय मानिसका विद्रोहले क्षीण भएको हुनाले यो सांस्कृतिक प्रचारको कार्य एक प्रकारले स्थगित जस्तो भयो।

जसरी काठमाण्डूका लिच्छवीहरू पूर्व तथा पश्चिम तिर प्रसार गर्न अधि सरेका थिए उसै गरी कर्णालीका प्रदेशका मल्लहरू आफ्नो पश्चिम तिरको प्रसार संगसंगै पूर्वतिर पनि प्रसार गर्ने चेष्टामा भएका कुराको अनुमान हुन्छ। काठमाण्डूका लिच्छवीहरूका शिलालेखहरूमा चांगुनायण स्थापित गर्ने मानदेव लिच्छवीले काली गण्डकी स्वयं गै वहाँ शत्रुलाई हराएको कुरा छ। फेरि लिच्छवीहरूका शिलालेखमा एउटा "मल्ल कर" नामक करको उल्लेख छ। मल्लहरूबाट स्वदेशको रक्षा

गर्न यो कर लाइएको होला भन्ने अनुमान छ। उपर्युक्त कुराबाट लिच्छवी तथा पश्चिमका मल्लहरूमा ठूलो प्रतिद्वन्द्विता भएको कुरा चाल पाइन्छ। यो प्रतिद्वन्द्विता सप्त गण्डकी प्रदेशका निमित्त भएको होइन भनी को भन्न सक्छ ?

काठमाण्डूमा लिच्छवीहरूको शक्ति क्षीण भएपछि माध्यमिक कालमा कर्णाली इलाकाका मल्लहरूले तेरहौँ शताब्दीको अन्त्य तथा चौधौँ शताब्दीका प्रारम्भमा तीन वटा आक्रमण गरेको कुरा मल्लले १३१३ ई. मा चाल पाइएको छ। जयतारि मल्लले १२८८ ई. मा, रिपु तथा आदित्य मल्लले १३२८ मा तीन पटक पूर्वतिर असफल आक्रमण गरेको प्रमाण छ। यी आक्रमण सप्त गण्डकी प्रदेशबाट सम्भवतः भएका थिए।

अब यहाँ एउटा प्रश्न उठ्छ यो समयमा सप्त गण्डकी प्रदेशको सांस्कृतिक दृष्टिले के स्थिति थियो।

निश्चित प्रमाणका अभावले यहाँ केही अनुमान गर्न परेको छ। पूर्वबाट लिच्छवी तथा पश्चिमबाट मल्लहरूका प्रभावले गर्दा यो प्रदेशका दुवै छेउमा यिनीहरूको संस्कृति निश्चित रूपले प्रवेश गरी सकेको थियो। पूर्व तिर गोर्खासम्म यसको प्रभाव पुगेको थियो तथा नुवाकोट इलाकामा ता यी सुदृढ नै भएका थिए। पाल्पा, पर्वत आदि ठाउँमा पनि यसको प्रभाव पुगेका कुराको अनुमान सोह्रौँ शताब्दीमा पाल्पामा यही संस्कृति मान्ने सेनहरूको उदय भएका कुराबाट अनुमान गर्न सकिन्छ।

सप्तगण्डकी प्रदेशका विषयमा अरु कुरा भन्न पर्ने आवश्यकता छैन। एकासी सोरहौँ शताब्दीमा पाल्पामा सेन वंशका अनेक साना साना राज्यमा विभक्त भएको कुरा चाल पाइन्छ। कर्णालीका मल्लहरूको जुन संस्कृति थियो उही सेनहरूको पनि थियो भन्ने कुरा यहाँ भनी रहन पर्दैन। यी भन्दा केही शताब्दी अधि शाह वंश पनि सप्त गण्डकी प्रदेशमा पुगिसकेको थियो। धेरै काल सम्म शाह वंशको कार्यक्षेत्र यही प्रदेश रह्यो। सेनहरू भने पहाडमा अनेक ठाउँमा फिजिइ दक्षिण पट्टि लागे। आधुनिक नेपाल अधिराज्यको जन्म तराई भाग भने जस्तो आफ्ना अधीन गराई मोरंग तथा इलाम तिरबाट पूर्वी नेपालमा सेन वंशले आफ्नो संस्कृतिको संवाद पुऱ्यायो। यिनीहरूका प्रभावले काठमाडौँ तथा

पश्चिमका संस्कृतिको प्रभाव पूर्वमा पनि पुग्यो औ यो वहाँ पनि कुनै न कुनै रूपमा त्यो काम गर्न थाल्यो ।

तर सेनहरू धेरै टिक्न सकेनन् । नेपालको उही पुरानो रोग अर्थात् दाज्यूभाईमा राज्य बाँड्ने प्रचाले गर्दा यिनीहरू निर्धा भए । यता काठमाण्डूमा पनि राज्य विभाजन गर्ने नीति चलिस्केको थियो औ काठमाण्डू उपत्यका तीन भागमा विभाजित भै निर्धा भै सकेको थियो ।

यस्तो स्थितिमा अठारौँ शताब्दीमा शाह वंश बलवान् हुँदै गयो । उसले सप्त गण्डकी प्रदेशबाट पूर्व तथा दक्षिणका स्थानहरूमा आफ्नो अधिकार स्थापित गर्‍यो ।

हाम्रा वंशावलीहरूमा यी यावत् घटना वीरताका कथाका रूपमा वर्णित छन् । हाम्रा पूर्खा ठूलो निर्माणका कार्यमा व्यस्त थिए ।

यो दृष्टिले हेर्दा पृथ्वीनारायण शाहको नेपाल विजयको पहलु सांस्कृतिक एकता सिद्ध हुन आउँछ । यो सांस्कृतिक एकताको महत्व अत्यन्त ठूलो छ । नेपाल अधिराज्यमा दुई हजार वर्ष देखि यसको विकास हुँदै थियो । विविध स्थानमा सम्भवतः स्वतन्त्ररूपले विकसित यो संस्कृतिको मूलगत रूप समान थियो तथा यसले एउटा डल्लो पर्नु पर्ने थियो । त्यो सिद्धि अठारौँ शताब्दीमा सम्पन्न भयो ।

नेपालका विकासको यसै इतिहासमा नेपाली संस्कृति अन्तर्निहित छ । नेपाली संस्कृतिको जित्नु स्वर्ण यसैमा हामीले खोज्न पर्छ । नेपाली जाति आज दुई हजार वर्षदेखि अगाडि बढ्दैछ ।

नेपालका सांस्कृतिक विकासको इतिहास अत्यन्त मूल्यवान् छ तर अध्ययन तथा शोधका अभावले यसका सम्बन्धमा हाम्रो ज्ञान अत्यन्त परिमित छ । हाम्रा विद्वान्हरू तथा विद्वत् समाजबाट यो विषयको

खोजी भए मात्र नेपाली जातिका महत्वको हामीलाई ज्ञान हुनेछ । त्यसको एउटा उदाहरण यहाँ दिइन्छ ।

नेपालबाट बौद्ध धर्म तिब्बतमा गयो । नेपाली पण्डित तथा विद्वान् अधिक संख्यामा प्राचीन तथा माध्यमिक कालमा तिब्बत गए औ बौद्ध धर्मको प्रचार वहाँ उनले गरे । तिब्बतका निवासीहरूलाई संस्कृत भाषा बुझ्न गाह्यो थियो । उनीहरूले सैकडौँ ग्रन्थ संस्कृतबाट तिब्बती भाषामा अनुवाद गर्न सहायता गरे । नेपालबाट कला, शिल्प तथा अनेक ज्ञान तिब्बतमा लगी वहाँ नेपालीहरूले सभ्यता तथा संस्कृतिको आलोक पुऱ्याए ।

उसै गरी दुल्लुको मल्ल वंश पनि तिब्बतको पश्चिमी भागमा बौद्ध धर्मको राँको बाल्दै थियो । ज्ञानको स्रोत बगाउँदै थियो ।

उपर्युक्त दुई उदाहरणबाट नेपाली संस्कृतिको एउटा प्रधान लक्षण ज्ञान प्रसार पनि रहेछ कि भन्ने लाग्छ । त्यो होस् वा नहोस् जहाँ जहाँ नेपालीहरू प्राचीन वा माध्यमिक कालमा गए वहाँ वहाँ ज्ञानको चिराँक लिएर गएको कुरा ता निश्चित छ ।

आधुनिक समयको एउटा उदाहरण दी यो लेख समाप्त गर्छु । आसाममा धेरै नेपालीहरू गएको कुरा ता सबैलाई थाहा छ । तर एउटा कुरो जो सबैलाई थाहा न होला त्यो उनीहरूले आसाममा गरेको संस्कृत विद्याको प्रचार छ । आसाममा नेपाली पण्डितको आदर तथा सम्मान छ औ उनीहरू आसाममा अनेक संस्कृत पाठशाला वर्तमान समयमा चलाउँदै छन् ।

यो आधुनिक समयको उदाहरणलाई पुरानु पहराको चोइटा हो मनी कसैले भन्यो भने भूल भनेको ठहरिने छैन ।